

В статье отражена педагогическая проблема - формирование готовности будущих учителей основ здоровья к ведению первичной профилактики заболеваний ВИЧ/СПИД. Определенно, что проблема формирования готовности к ведению первичной профилактики заболеваний ВИЧ-инфекцией требует установления качественно-количественных характеристик (критериев и уровней) такой готовности, критериями установленных уровней определены структурные компоненты (мотивационный, эмоционально-волевой и содержательно-процессуальный) и смысловые характеристики отмеченных компонентов (показателей готовности). Сущностью исследования является разработка и внедрение модели формирования готовности будущих учителей основ здоровья к ведению первичной профилактики заболеваний ВИЧ/СПИД.

Ключевые слова: первичная профилактика, здоровый образ жизни; учителя основ здоровья; уровни готовности; составляющие части готовности; педагогические условия; модель формирования готовности ведения первичной профилактики заболеваний ВИЧ/СПИД.

S. I. Zhuleva

DEVELOPMENT AND INTRODUCTION of MODEL of FORMING of READINESS of FUTURE TEACHERS of BASES of HEALTH TO CONDUCT of PRIMARY PROPHYLAXIS of DISEASES ON BULLOCK/AIDS

In the article a pedagogical problem is reflected is forming of readiness of future teachers of bases of health to the conduct of primary prophylaxis of diseases on HIV/AIDS. Certainly, that the problem of forming of readiness to the conduct of primary prophylaxis of diseases on HIV -infection requires establishment of high-quality-quantitative descriptions (criteria and levels) of such readiness, structural components (motivational, emotionally-volitional and richly-judicial) and semantic descriptions of the noted components (indexes of readiness) is certain the criteria of the set levels. Research essence are development and introduction of model of forming of readiness of future teachers of bases of health to the conduct of primary prophylaxis of diseases on HIV/AIDS.

Key words: primary prophylaxis, healthy way of life; teachers of bases of health; levels of readiness; components of readiness; pedagogical terms; model of forming of readiness of conduct primary HIV/AIDS.

УДК 37.091.4.015.311

А. В. ТКАЧЕНКО

(Полтава)

ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ МАКАРЕНКІВСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Ключові слова: професійний розвиток і саморозвиток особистості, педагогічна спадщина А. С. Макаренка, загально-професійні погляди А. С. Макаренка.

Постановка проблеми. Надзвичайно розвинена і кваліфікована макаренкознавча проблематика не втрачає тенденції до формулювання дослідницьких запитів у межах найсучасніших педагогічних пріоритетів. Один із принципово важливих педагогічних аспектів творчої спадщини найсамобутнішого представника вітчизняної педагогіки минулого століття пов'язаний з комплексом проблем професійного розвитку особистості.

Вихідне завдання тут полягає у визначенні дослідницької перспективності проблеми професійного розвитку особистості, розглянутої в контексті макаренківської спадщини. На наш погляд, пошук у даному напрямку може бути виправданий принаймні трьома об'єктивними обставинами.

1. Весь творчий шлях Макаренка-педагога і Макаренка-літератора являє собою надзвичайно цікавий і ще недостатньо вивчений процес розвитку професіона-

ла (професіогенетичний феномен). Педагогічна, управлінська, публіцистична й літературна діяльність Макаренка детермінують прогресивний, перманентний, багатоплановий процес розвитку його професійно важливих особистісних якостей. Виключно високий рівень розвитку цих якостей, їх індивідуально неповторна конфігурація в поєднанні з надзвичайно високою мотивацією, цілеспрямованістю, усвідомленістю і систематичністю роботи над собою перетворюють творчу біографію Макаренка на цінне наукове джерело в контексті професіогенетичної проблематики.

2. Другою суттєвою обставиною є те, що у створеній Макаренком цілісній і безпрецедентно ефективній педагогічній системі особливе місце відводиться такому ключовому з точки зору виховання особистості аспекту, як перспектива. Зрозуміло, що особистісну перспективу вихованців педагог не міг розглядати поза нерозривним зв'язком з їх професійною перспективою. Проектування усвідомленого і предметного ставлення до власного професійного майбутнього, цілий комплекс пов'язаних з цим світоглядних новоутворень, широкий спектр сформованих у макаренківських виховних закладах елементів професійного досвіду – ось декілька найперспективніших, на наш погляд, напрямків пошуку в царині творчої спадщини Макаренка.

3. І, зрештою, дослідницька доцільність аналізу професіогенетичних поглядів і досвіду Макаренка може бути продиктована тим фактом, що останні ніколи ще не ставали об'єктом достатньо предметної, комплексної та прискіпливої уваги макаренкознавців.

Аналіз досліджень і публікацій. За сімдесят років свого існування наука про Макаренка об'єктом власної уваги обирала деякі аспекти поставленої перед нами проблеми. Особистість А. С. Макаренка як педагога з аналізом структури і виявів його професійної майстерності та професійної культури розглядали: І. Зязюн, Нгуен Ван Тін, Л. Пеха, М. Стельмахович, Н. Тарасевич та інші; його професіоналізм як керівника, менеджера ставав предметом вивчення Н. Саннікової, Л. Крамущенко. Дослідження літературної творчості Макаренка з самого початку утворили досить потужний напрямок макаренкознавства, в якому окремо розглядалися головні виміри його професіоналізму як письменника (Є. Балабанович, О. Благовещенська, В. Бушин, Б. Ізюмський, Б. Костелянець, З. Левінсон, Ю. Лукін, Н. Морозова, П. Охріменко, В. Петровський та ін.), теоретика літератури (Д. Белецький), літературного критика (М. Гетманець, І. Лежнев, Т. Ушеренко, І. Фокіна) і публіциста (А. Гвоздик).

Виробничо-господарській діяльності і програмам виробничого навчання в макаренківських закладах, ролі виробничої праці у виховній системі педагога присвятили свої роботи: Т. Ахаян, Ю. Гербеєв, Л. Гордін, І. Глікман, Л. Дрозд, М. Євтух, Л. Конісевич, Н. Конопльова, В. Коротов, І. Кривонос, Ю. Крупнов, В. Моргун, Ф. Науменко, С. Невська, М. Ніжинський, М. Окса, М. Павлова, В. Петрова, Л. Саватеева, С. Соколовський, А. Тер-Гевондян, М. Фере, А. Фролов, В. Шибаєва та інші. Проблеми загальної, політехнічної, економічної і професійної освіти в макаренківських закладах, а також поєднання навчання з продуктивною працею висвітлювали: М. Вайнштейн, М. Виноградова, Л. Гордін, А. Доценко, В. Каспіна, О. Мельникова, М. Ніжинський, М. Окса, М. Піскунов, О. Сметанін, М. Смірнов, В. Струманський та багато інших. Аналітичні оцінки тих чи інших аспектів теоретичної спадщини А. С. Макаренка репрезентували у своїх роботах Р. Бескіна, М. Виноградова, Л. Гордін, П. Лисенко, Б. Мітюров, І. Яровий (роль праці у вихованні); К. Вербова, Л. Віннікова, Є. Вольський, К. Книш, С. Кульневич, П. Мазур, В. Синявський, А. Хоп-

тяр (питання профорієнтації), А. Євграфова, І. Зязюн, І. Кривонос, Е. Натанзон, Л. Пашко, А. Плеханов, Н. Тарасевич, Б. Ширвіндт (професія педагога, особистість учителя, педагогічна майстерність, педагогічна інструментовка і педагогічна техніка, профорієнтація на професію педагога). Використання ідей А. С. Макаренка в практиці підготовки вчителя вивчали: О. Абдулліна, М. Анцибор, А. Бритвихін, В. Буряк, М. Деревенець, І. Зязюн, І. Іванов, О. Івасишин, В. Кан-Калик, Л. Кондрашова, Л. Крамущенко, Н. Красовська, А. Петряєва, Б. Ступарик, А. Ричагов, В. Свистун, Т. Сущенко, Н. Тарасевич та інші.

Формулювання цілей статті. Враховуючи те, що Макаренко, як відомо, у своїй творчій і практичній діяльності фактично не виокремлював категорію «професійний розвиток», перед нами стоїть досить масштабне завдання проаналізувати всю макаренківську феноменологію, що включає тривалий шлях його становлення як людини, педагога і письменника, історію створених ним педагогічних закладів, теоретичні погляди, літературну і епістолярну спадщину, спогади сучасників і багато що інше.

Виклад основного матеріалу. Таким чином, сукупність питань, пов'язаних з цілеспрямованою і комплексною розробкою професіогенетичної складової педагогічної творчості А. С. Макаренка може бути згрупована навколо декількох напрямків.

I. Вивчення біографічних і індивідуально-психологічних факторів формування системи педагогічних поглядів А. С. Макаренка відносно проблеми професійного розвитку і саморозвитку особистості. По суті тут мова іде про аналіз усієї суми фактів життя і діяльності педагога, що тою чи іншою мірою визначили його уявлення про власне професійне майбутнє і в кінцевому підсумку вплинули на динаміку і результат його професійного розвитку. До переліку таких фактів без сумніву належать індивідуально-психологічні особливості Макаренка (природна обдарованість, працездатність, загострена мотивація самоствердження тощо), умови виховання і специфіка його стосунків із соціальним оточенням у дитячі роки, обставини вибору ним педагогічної професії, зміст і характер самоосвітніх програм у юності, літературні амбіції, екстремальні умови практичної педагогічної діяльності, протистояння з офіційними освітніми доктринами і інституціями, спілкування з Горьким, письменницькі успіхи і багато іншого.

Професійне обличчя Макаренка, не зважаючи на давню дослідницьку традицію, продовжує залишатися однією з найпопулярніших у макаренкознавстві тем. Феномен Макаренка як явище передусім педагогічне, що за своєю яскравістю не має собі рівних у ХХ столітті, закономірно і неминуче породжує рух інтерпретаторів, для яких виявляється принципово важливим категоризувати зміст і прояви макаренківського професіоналізму. Подібний прагматизм цілком виправданий необхідністю використання досвіду Макаренка для вирішення актуальних педагогічних завдань. У цьому відношенні нас у першу чергу цікавлять критерії професіоналізму Макаренка. Аналіз фактів його педагогічної і літературної діяльності дозволяє сформулювати принаймні декілька груп таких критеріїв: рівень розвитку професійної техніки, глибина і характер професійної ерудиції, особливості професійного мислення і професійної позиції тощо. Об'єктивно розкрити зміст кожного з перерахованих показників означає ще більше наблизитися до одного із «найважчих» питань стосовно макаренківського феномену – принципової відтворюваності його педагогічного досвіду. Крім цього, останніми роками у зв'язку з розробкою архівів з'явився потужний фактологічний ресурс, що обумовив нові можливості для дослідження теми управлінського професіоналізму Макаренка [1].

Нам здається безперечним, що суб'єктивні і об'єктивні обставини діяльності Макаренка протягом останніх десятиріч його життя, а також рання смерть не дозволили адекватно і максимально реалізуватися йому ні як педагогу, ні як літератору, ні як керівнику. Сюди, скоріш за все, входять політичні, ідеологічні і бюрократичні обмеження, що позбавляли педагога-письменника творчої незалежності і перетворювали все, створене ним, значною мірою на продукт свого часу.

II. Дослідження змісту і особливостей реалізації макаренківської концепції професійного розвитку вихованців в історії створених і керованих ним інтернатних закладів. Розвиваючи систему виховання в колонії імені Горького, Макаренко мусив раціонально ставитися до проблеми випуску із колонії і подальшого працевлаштування своїх 18-20-річних вихованців. Господарство колонії, педагогічний і інструкторський персонал, підготовка до вступу на робітничі факультети забезпечували той необхідний мінімум професійного визначення і професійної підготовки, який витікав із обмежених можливостей установи, але який не міг влаштувати самого Макаренка. У теоретичних статтях про той період, а також на сторінках «Педагогічної поеми» обов'язковим рефреном звучить тема пошуків в галузі організації професійного самовизначення колоністів.

Пізніше, у практиці комуни імені Держинського багато що із професіогенетичних уявлень Макаренка набуло більш досконалої форми. При цьому обов'язкова виробнича кваліфікація комунарів була не обмежуючим моментом їх розвитку, а скоріш стартовою можливістю для продовження професійної освіти, фактором, що підвищував їх професійну адаптованість у майбутньому. Однак історія комуни імені Держинського, що знаходилася в структурі українського НКВС, як завжди являє певні дослідницькі труднощі, що за нашої мети особливо важливо. Окрім декількох розсекречених фондів Державного архіву Харківської області, що охоплюють лише 1934-1941 роки, і матеріалів макаренківського фонду Російського державного архіву літератури і мистецтва, у вільному доступі вчених майже немає документів, що проливають достатньо світла на багато важливих питань, пов'язаних із керівною діяльністю Макаренка у перші роки існування комуни, організацією робітфаку тощо.

Поряд з цим до сих пір залишаються недостатньо вивченими ті етапи життя педагога, коли він мав реальну можливість екстраполювати багато із своїх педагогічних ідей у масштабах масової практики інтернатних і виправних закладів. Це, перш за все, період з літа 1927 р. до середини лютого 1928 р., пов'язаний із реалізацією його ідей про масове перевиховання неповнолітніх, епоха так званого Трудового дитячого корпусу. Другим таким періодом можна вважати роботу Макаренка на посаді помічника начальника відділу трудових колоній НКВС УСРР (липень 1935 р. – лютий 1937 р.). В обох випадках він мав реальну можливість впливати на організацію виробничих частин і до певної міри на подальше працевлаштування вихованців інтернатних закладів Харківського округу (Трудовий дитячий корпус), або всієї України (робота в НКВС).

Треба зазначити, що існує досить потужний і майже невикористаний інформаційний ресурс, що надає унікальні методологічні можливості для аналізу рівня і характеру продуктивності макаренківської концепції професійного розвитку. Мова йде про велику кількість накопичених поколіннями дослідників біографічних матеріалів щодо колишніх вихованців А. С. Макаренка. Найбільш відомі спроби пошуку й узагальнення даних належать відомому вітчизняному макаренкознавцю, багаторічному керівнику кривківського меморіального будинку-музею А. С. Макаренка П. Г. Лисенку і російським дослідникам Л. Чубарову та В. М. Опаліхину. Також існує

ціла низка публікацій різних авторів, що з тим чи іншим ступенем повноти висвітлюють долі «горьківців» чи «дзержинців» [2]. Застосування переваг біографічного методу в контексті поставленої мети має вирішити комплекс важливих дослідницьких завдань, серед яких є декілька, на нашу думку, найбільш актуальних:

- збір статистичних даних щодо змісту і форм професійного розвитку колишніх вихованців Макаренка;
- створення інформаційної бази, яка б дозволила вивчити тип і характер їх професійного розвитку, проаналізувати кореляційні зв'язки між показниками цього розвитку та багатьма факторами формування особистості в контексті макаренківської виховної системи, визначити головні тенденції професійного самовизначення і самореалізації вихованців;
- ілюстрація результативності макаренківської професіогенетичної концепції найхарактернішими і найяскравішими прикладами професійних досягнень і професійного суспільного визнання.

Визначення обсягу зазначеного ресурсу, який об'єднує величезну кількість відомостей про життєвий і професійний шлях макаренківських вихованців, на сьогодні є досить складною технічною проблемою, оскільки інформація розкидана по багатьох місцях – наукових і газетних публікаціях (повна бібліографія яких поки що відсутня), державних і приватних архівах, музеях, бібліотеках тощо. Централізація і систематизація всіх можливих джерел в останній час постала як практична мета світової макаренківської спільноти – з ініціативою щодо проекту «Вихованці» до правління Міжнародної макаренківської асоціації вийшов у березні 2010 року ентузіаст-макаренкознавець із Челябінська (Росія) В. М. Опаліхін. Автор пропонує видання окремої фундаментальної праці, яка б з максимальною широтою висвітлювала долі вихованців Макаренка, оскільки, за його словами, вивчення віддалених наслідків виховання дозволяє глибше зрозуміти та об'єктивніше оцінити ефективність виховної системи і коріння цієї ефективності. Проект передбачає продовжити пошук, збір, наукову експертизу і публікацію відповідних матеріалів. Книга, до створення якої планується залучити якомога більше зацікавлених осіб, включатиме такі розділи: наукова передмова, життєписи багатьох вихованців А. С. Макаренка (в основі розділу передбачено використати матеріали публікацій П. Г. Лисенка), мемуари самих вихованців, аналітичні матеріали макаренкознавців про глибинні основи ефективності системи Макаренка у зв'язку з вивченням долі його вихованців, список головних публікацій з теми.

У макаренкознавстві десятиліттями панує думка, що офіційно вихованцями А. С. Макаренка в різний час і в різних педагогічних установах були близько трьох тисяч осіб. Сюди включаються учні Крюківського двокласного залізничного училища Міністерства народної освіти (пізніше реорганізованого за безпосередньої участі Макаренка на об'єднане залізничне вище початкове і початкове училище) та Долинського двокласного залізничного училища Міністерства народної освіти, у яких Макаренко учителював протягом 1905-1914 і 1917-1919 років, учні Другого нижчого міського початкового училища імені князя Куракіна, реорганізованого після встановлення радянської влади на трудову школу (1919-1920 рр.), вихованці полтавської та харківської трудових колоній імені М. Горького (1920-1928 рр.), Трудової комуни імені Ф. Е. Дзержинського (1927-1935 рр.) та колонії для неповнолітніх правопорушників № 5 у Броварах (1936-1937 рр.).

Треба зауважити, що зазначена загальна чисельність вихованців, якою активно оперує вітчизняне макаренкознавство, є показником скоріше статистичним, бо науковці ще досить далекі від укладення поіменного реєстру всіх, хто об'єктивно

міг бути віднесеним до даної категорії. Розпочата нами робота над створенням подібного реєстру на сьогодні має поки що такі результати: встановлено 524 імені, серед яких 32 учні керованих Макаренком установ «доколоністського» періоду, 492 колоністи-горьківці та комунари-дзержинці.

III. Аналіз усієї системи професіогенетичних і професійно-педагогічних поглядів Макаренка. У цьому відношенні нашу увагу привертає низка важливих аспектів:

1. Сутність і динаміка позиції Макаренка щодо загальної проблеми професійного розвитку особистості. Нам уявляється доцільним визначити ставлення Макаренка до професійної ідеї як такої, як особливої життєвої реальності, тобто зрозуміти її світоглядну сутність. Для цього потрібно встановити місце цієї ідеї в загальній системі його поглядів, значимість у низці особистісних цінностей, визначити її мотиваційний потенціал тощо.

2. Трансформація поглядів педагога на зміст поняття професіоналізму, характер професійного ідеалу, роль професійної мотивації, його бачення факторів, шляхів і засобів професійного розвитку особистості і т. ін. Тут безсумнівний інтерес викликає «авторський» категоріальний апарат А. С. Макаренка, що віддзеркалює своєрідність його загально-професійних поглядів. Можна виокремити три найчастіше використовуваних ним групи понять для позначення високого ступеня професійного розвитку людини (наводимо в порядку зниження частоти використання): «кваліфікація» (кваліфікований, кваліфіковано, кваліфікуватися, педагогічна кваліфікація тощо), «майстер/майстерність» (педагогічна майстерність, майстер-вихователь, майстер-керівник, педагог-майстер, майстерно та ін.), «професійний» (професійна підготовка, професіонал, професіональна майстерність, професійне вміння тощо). Аналіз семантичних особливостей макаренківської педагогічної лексики, простеження її внутрішніх системних зв'язків, а також розгляд її на фоні усталеної на той час педагогічної термінології дозволить глибше зрозуміти логіку і самобутність професіогенетичних уявлень Макаренка.

3. Розуміння Макаренком процесу професійного розвитку особистості як об'єкта педагогічної діяльності і його погляди на роль педагога в цьому процесі. На відміну від попередніх аспектів, тут професійний розвиток особистості розглядається нами вже як власне педагогічне явище. Яке місце відводив Макаренко управлінню професійною складовою в загальному процесі розвитку особистості вихованця, наскільки концептуальними, тобто цілеспрямованими і теоретично обґрунтованими в цьому випадку були його дії, чи можна ототожнювати сконструйований ним принцип організації перспективи вихованців з формою організації їх професійного майбутнього – ось далеко не повне коло теоретичних питань, що стоять перед нами в даному випадку.

4. Своєрідність макаренківської концепції професійного саморозвитку особистості. Ми цілком усвідомлюємо, що в контексті колективістської педагогіки Макаренка далеко не однозначне ставлення може зустріти проблема самодетермінації особистості як багато в чому індивідуалістська категорія.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Представлена тут концептуальна схема розробки зазначеної проблематики передбачає необхідність вирішення багатьох окремих питань, що торкаються різних аспектів більш ніж широкої макаренківської феноменології. Зуміти побачити професійну позицію Макаренка в тому, що і як він робив, розглядати біографічні факти через аналіз тих професійних і особистісних колізій, які він при цьому переживав, оцінювати його професійні досягнення з урахуванням реалій тієї епохи, виокремлюючи од-

ночасно універсальні, «позачасові» характеристики його як професійного діяча – в цьому полягають головні умови нашого розуміння професіогенетичного змісту макаренківської спадщини.

Література

1. Полтавська трудова колонія ім. М. Горького в документах і матеріалах (1920–1926 рр.) / [автори-укладачі: О. П. Єрмак, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос, Н. М. Тарасевич] ; за ред. І. А. Зязюна. Ч. 1. – Полтава, 2002. – 269 с.; Полтавська трудова колонія ім. М. Горького в документах і матеріалах (1920–1926 рр.) / [автори-укладачі: О. П. Єрмак, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос, Н. М. Тарасевич, А. В. Ткаченко] ; за ред. І. А. Зязюна. Ч. 2. – Полтава, 2002. – 216 с.; Антон Макаренко: Харківська трудова колонія ім. М. Горького (в документах і матеріалах 1926–1928 рр.): [монографія / автори-укладачі: І. Ф. Кривонос, Н. М. Тарасевич, А. В. Ткаченко] ; за ред. дійсного члена АПН України І. А. Зязюна. – К. : Педагогічна думка, 2008. – 352 с.
2. А. С. Макаренко в біографіях вихованців // А. С. Макаренко (К 90-літтю со дня народження). – Львів : Вища школа, 1978. – С. 108–111; Вигдорова Ф. Судьба вихованців Антона Макаренко / Ф. Вигдорова // Работница. – 1952. – № 6. – С. 13–15; Зотов З. И. Судьба вихованців А. С. Макаренко / З. И. Зотов // Ленинское знамя. – 1957. – 28 ноя.; Лялин Н. А. А. С. Макаренко и его воспитанники / Н. А. Лялин // Советская педагогика. – 1984. – № 3. – С. 100–104; Попова Л. Окса М. Їх виховав А. С. Макаренко / Людмила Попова, Микола Окса // Вечірній Харків. – 1985. – 6, 16 квіт.

А. В. Ткаченко
(Полтава)

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ В КОНТЕКСТЕ МАКАРЕНКОВСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

В статье представлена концепция анализа той составляющей педагогического наследия выдающегося отечественного педагога А. С. Макаренко, которая связана с кругом проблем профессионального развития и саморазвития личности.

Ключевые слова: профессиональное развитие и саморазвитие личности, педагогическое наследие А. С. Макаренко, общепрофессиональные взгляды А. С. Макаренко.

A. V. Tkachenko

PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF A PERSONALITY IN THE CONTEXT OF MAKARENKO'S PEDAGOGICAL HERITAGE

In the article the analysis of the prominent domestic teacher A. Makarenko pedagogical heritage concerning the problems of professional development and self-development of a personality is presented.

Keywords: professional development and self-development of a personality, A. S. Makarenko's pedagogical heritage, A. S. Makarenko's general-professional views.

УДК37.091.4:005.95-051(4)

Л. І. ЗЯЗЮН

(Київ)

ДВА ВИДАТНІ ПЕДАГОГИ-МЕНЕДЖЕРИ ОСВІТИ: АНТОН МАКАРЕНКО І ОЛЕКСАНДР НІЛЛ В ОЦІНКАХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ УЧЕНИХ

Ключові слова: педагог, А.Макаренко, О.Нілл, виховання, правопорушники, колективна праця, свобода, суспільство.

Постановка проблеми. У Парижі другим виданням вийшла в світ книга „П'ятнадцять педагогів. Їхній вплив на сьогоднішній день“. Уклав і науково редагував ви-